

РАДЯНСЬКІ ТАБОРИ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У ВИЗВОЛЕНОМУ КИЄВІ (1943—1944 рр.)

Доля колишніх військовослужбовців вермахту та його союзників у радянських таборах для військовополонених, а також питання експлуатації праці останніх в інтересах економіки СРСР — ці аспекти теми радянського військового полону останнім часом посідають помітне місце у вітчизняній та зарубіжній історіографії Другої світової війни. Проте чимало її конкретних сегментів досі залишаються поза увагою дослідників. До низки таких належить і тема використання військовополонених у відбудові господарства щойно визволеної від німецько-фашистських військ столиці України. На жаль, на сьогодні доробок новітньої української історіографії у цій проблемі обмежується лише однією статтею¹.

На основі архівних матеріалів, які залучаються до наукового обігу вперше, розглянуто маловивчену у вітчизняній історіографії проблему організації та функціонування радянських таборів для військовополонених у визволеному Києві в 1943—1944 рр. і залучення трудових ресурсів військовополонених у відбудові господарства міста.

Після звільнення столиці України від німецько-фашистських військ у листопаді — грудні 1943 р. перед Управлінням у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (УПВІ НКВС СРСР) постала проблема розміщення значних мас ворожих бранців, полонених у ході визволення Правобережної України. Для їх концентрації, утримання, а також подальшого трудового використання до Києва передислокували Новохоперський (РРФСР) табір НКВС для військовополонених № 62, що його у вересні 1943 р. із розряду фронтових приймально-пересильних таборів було переведено в стаціонарний². Відповідний наказ НКВС СРСР № 001743 про його передислокацію до столиці України з'явився вже 13 листопада 1943 р. Місцем нової «прописки» табору стали територія та приміщення колишнього німецького табору для радянських військовополонених у передмісті Києва Сирці, поблизу сумнозвісного Бабиного Яру. Начальником табору було призначено полковника І. Б. Шумського.

Одразу ж стало зрозумілим, що для відновлення житлового фонду, підприємств і інфраструктури столиці будуть потрібні не лише значні кошти та матеріали, а й велика кількість робочих рук. Розв'язати проблему кадрів шляхом мобілізації на відбудовчі роботи вцілілого цивільного населення вдалося далеко не повністю.

Вже навесні 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР прийняла рішення широко використовувати працю військовополонених для прискорення відбудовчих робіт у Києві. Почали з розширення мережі табірних відділень на території Києва та в передмісті. 26 лютого 1944 р. наказом НКВС СРСР № 00184 «для забезпечення безперешкодного прийому військовополонених від частин Червоної Армії» у складі Сирецького табору № 62 було організовано табірне відділення у Дарниці з лімітною наповнюваністю 2000 осіб³. Для його облаштування використали приміщення колишнього німецького табору для радянських військовополонених. У березні 1944 р. у довідці, надісланій з цього приводу секретарю ЦК КП(б)У О. Коротченку, заступник завідувача відділу промисловості ЦК КП(б)У зауважував: «Перевіркою на місці встановлено, що три будови, котрі збереглися на території табору, являють собою цегляні корпуси складського типу з бетонованою підлогою без перегородок та опалення... Всі три будинки було переобладнано німцями для утримання військовополонених, а територію обнесено спеціальною дротяною огорожею... У зв'язку з необхідністю організації табору для утримання спецконтингенту, вважаю доцільним передачу приміщення колишнього німецького табору в районі Дарниці НКВС УРСР»⁴.

З розширенням відбудовчих робіт та у зв'язку з надходженням нових контингентів військовополонених мережа табірних відділень Сирецького табору № 62 і надалі продовжувала зростати. У березні 1944 р. у відділенні № 2 було реорганізовано проміжний табір для військовополонених № 163, в районі Білої Церкви⁵. Згодом його перевели до Василькова. 3 липня 1944 р. список відділень табору поповнився черговим режимним об'єктом (табірне відділення № 3, з лімітною наповнюваністю 600 осіб, з'явилося при Київському шкіряному заводі, а відділення № 2 передислокували з Василькова на завод № 512 столиці України)⁶.

Окрім збережені в архівних теках НКВС документи свідчать про реалії початкового періоду існування табірної управління №62 та його діяльність. Приміром, у березні 1944 р. табір інспектувала комісія НКВС УРСР. Тоді перевіркою було встановлено численні порушення, серед них відсутність належного обліку та звітності по табірному господарству, антисанітарні умови на кухні, в їдальні, табірній пекарні та підсобних приміщеннях, відсутність підвальних приміщень для зберігання продуктів харчування. До слова, комісія тоді не перевіряла умови розміщення та утримання «мешканців» табірних бараків, інакше б її висновки були набагато різкішими. Цього ж разу «оргвисновки» вищого керівництва республіканського НКВС обмежилися вказівкою виправити «недоліки» до 30 травня 1944 р.⁷

Улітку 1944 р. на «господарство» Сирецького табору для військовополонених чекала масштабна реорганізація, пов'язана, передусім, із розширенням сфери експлуатації праці бранців війсь-

кового полону. 21 липня 1944 р. наказом НКВС СРСР №00877 його центральне управління переводили з передмістя до Києва, лімітна чисельність контингенту збільшувалася до 18 500 військовополонених, а склад табірних відділень поповнювали вісім новостворених режимних об'єктів (№ 4—11) загальною лімітною наповнюваністю 14 500 бранців⁸. Про конкретні підстави для такої бурхливої організації діяльності НКВС довідуємося з постанови РНК УРСР № 1102/0039сс від 29 серпня 1944 р. Зокрема, тут йшлося про необхідність залучення до відбудовчих робіт у Києві 7000 німецьких військовополонених. За рішенням уряду полонені надходили у розпорядження Наркомату житлового цивільного будівництва УРСР. 2000 з них мали бути використані на відновленні урядових об'єктів, готелів та Київського університету ім. Т. Шевченка, 4500 осіб — на відбудові Хрещатика, а 500 — для реконструкції таких промислових об'єктів, як Інститут електрозварювання та машинно-прокатна база⁹.

Масштабні відбудовчі плани господарських інстанцій ґрунтувались на реальних можливостях НКВС задовольнити потребу в робочій силі за рахунок військовополонених. Зокрема, напередодні 16 серпня 1944 р. до Києва ешелонами з фронтів доправили близько 37 000 військовополонених. Наступного дня їх провели містом, влаштувавши таким чином акцію, подібну до тієї, що відбулася у Москві за півтора місяці до цього. Потім бранців навантажили в потяги та відправили до стаціонарних таборів Донбасу, Запоріжжя, Чернігова та Миколаєва. 7500 військовополонених НКВС залишив для використання на відбудовчих роботах у Києві¹⁰. Саме цей «трудовий контингент» і мали розмістити у новостворених табірних відділеннях. Як видно з листа наркома житлоцивільбуду до М. Хрущова, на 21 вересня 1944 р. було закінчено обладнання табірної відділення у приміщенні лазні по вул. Велика Житомирська на 2500 бранців. Тоді ж почалось влаштування ще двох режимних об'єктів для утримання військовополонених у приміщенні міського ломбарду (на 2000 осіб) та на території Михайлівського монастиря (лімітна чисельність — 1500 осіб)¹¹.

У вересні 1944 р. для використання військовополонених на будівництві житла для працівників НКДБ УРСР та Управління військового постачання НКВС Київського округу в складі табору № 62 організовано табірне відділення № 12, розраховане на утримання 1500 військовополонених¹². 18 вересня 1944 р. наказом № 001171 НКВС СРСР санкціонує створення табірної відділення № 13 при Дарницькому вагоноремонтному заводі з лімітом у 1000 осіб¹³. Для використання військовополонених на відновленні комплексу будинків Київського артилерійського училища та Київської ТЕЦ було облаштовано табірне відділення № 14 на 1000 військовополонених¹⁴. Організація нових табірних відділень у таборі № 62 тривала навіть у розпал зими. Наприклад, наказами НКВС СРСР №001497-001498 від 15 грудня 1944 р. створювалися

два нових режимних об'єкти: табірне відділення № 16 на 500 осіб (для утримання військовополонених, які працювали на відбудові комплексу будинків АН УРСР) і № 17 — при київському заводі «Більшовик», розраховане на одночасне утримання 1000 військовополонених¹⁵. Таким чином, на початок 1945 р. у складі табірної управління стаціонарного табору НКВС СРСР для військовополонених у Києві було 17 табірних відділень загальною лімітною наповнюваністю понад 22 000 осіб. Реальна ж чисельність військовополонених у цих таборах була значно меншою. За даними НКВС, станом на 20 лютого 1945 р. у таборі № 62 та його відділеннях утримувався 14 431 військовополонений, а на 10 квітня 1945 р. лише 12 797 бранців¹⁶.

**Табірні відділення Управління табору НКВС СРСР
для військовополонених № 62 (м. Київ), станом на 01.01.1945¹⁷**

№№ пп.	Номер табірної відділення	Місце дислокації	Ліміт (осіб)	Дата організації
1	1	Дарниця (передмістя Києва)	2000	26.02.1944
2	2	Васильків, Київська обл.	?	4.03.1944
	2	Завод № 512, м. Київ	?	3.07.1944
3	3	Держшкірзавод № 6, м. Київ	600	3.07.1944
4	4	Сирець (передмістя Києва)	4000	21.07.1944
5	5	Управл. будівництва урядових будівель	2500	21.07.1944
6	6	Трест «Хрещатикбуд»	2500	21.07.1944
7	7	Трест «Хрещатикбуд»	2000	21.07.1944
8	8	Гідробуд	1000	21.07.1944
9	9	ОБМГ-305 НКЖЦБ УРСР	1000	21.07.1944
10	10	Завод ім. Лепсе, м. Київ	1000	21.07.1944
11	11	«М'ясохолодпром», м. Київ	500	21.07.1944
12	12	НКВС та НКДБ УРСР	1500	6.09.1944
13	13	Дарницький ВРЗ	1000	18.09.1944
14	14	Артучилище, ТЕЦ, м. Київ	1000	21.10.1944
15	15	Сел. Святошин (м. Київ)	?	1.08.1944
16	16	АН УРСР	500	15.12.1944
17	17	Завод «Більшовик», м. Київ	1000	15.12.1944

Ці табірні відділення (що у листуванні радянського партійно-державного апарату отримали назву («гуртожитків для військовополонених»), були приміщеннями нашвидкуруч пристосованими для утримання великої кількості людей, обнесені колючим дротом, під постійною охороною. Звісно, що про жодні прийнятні умови життя у таких таборах навіть не йшлося. До того ж, їх облаштування затягнулось аж до пізньої осені, а весь цей час військовополонені утримувались у непристосованих для проживання та незакін-

чених будівництвом холодних приміщеннях. Наприклад, табір для німецьких полонених на території київського міського ломбарду не закінчили облаштувати ще у листопаді 1944 р.¹⁸

Організацією роботи військовополонених на конкретних об'єктах разом з НКВС опікувалися й партійно-господарські органи Української РСР. Зокрема, бранці, які працювали на реконструкції вул. Хрещатик, перебували у розпорядженні тресту «Хрещатикбуд», військовополонені, які відбудовували урядові споруди, університет, готелі та промислові об'єкти, надходили у спеціально створені НКВС «Особливі будівельно-монтажні частини» (ОБМЧ). Для виконання робіт бранців також об'єднували в «робочі команди», а на робочих місцях — у бригади. Кількість військовополонених у робочих командах становила 25—30 осіб. За кожною з таких груп і бригад було закріплено одного охоронця зі складу конвойних військ НКВС¹⁹. Тривалість робочого дня не була сталою і часто залежала виключно від виробничих потреб, зумовлених планами керуючих інстанцій. Приміром, восени 1944 р. полонених, які відбудовували Хрещатик, виводили на роботи і в нічний час. Щодо цього існувала таємна постанова РНК СРСР²⁰.

Опрацьовані нами архівні документи дозволяють стверджувати, що продуктивність праці військовополонених, яких використовували на відновленні зруйнованого господарства столиці України, у початковий період реконструкції була досить низькою. Наприклад, на 22 вересня 1944 р. із наявних на той час у київських табірних відділеннях (що підпорядковувалися Наркомжитлоцивільбуду У РСР) 1100 військовополонених фактично виходили на роботу лише 700 осіб²¹. Із 4500 бранців, що їх було заплановано використовувати на реконструкції Хрещатика, на 4 листопада 1944 р. працювало лише 550. Водночас середня продуктивність їхньої праці (за оцінками радянського господарського керівництва) становила близько 78%²².

Низька ефективність праці військовополонених не могла не турбувати владу. Вже 22 вересня 1944 р. нарком житлово-цивільного будівництва УРСР Ф. Садовський надіслав листа тодішньому Голові РНК республіки М. Хрущову. Дописувач звертав увагу останнього на дуже низький рівень продуктивності праці німецьких полонених, які працювали на об'єктах м. Київ. Нарком вважав такий стан з використанням трудових ресурсів в'язнів наслідком «відсутності стимулу до підвищення продуктивності праці, а також поганої організації робочого місця і незадовільного інструктажу з боку інженерно-технічних працівників будівництва»²³. 5 листопада 1944 р. Рада Народних Комісарів Української РСР затвердила цілком таємну постанову №1475/052 «Про використання військовополонених на роботах з реконструкції вулиці Хрещатик». У документі зверталась увага на вкрай незадовільне використання наявних трудових ресурсів військовополонених. Серед основних причин, які, на думку уряду, гальмували ефективно застосуван-

ня робочої сили в'язнів, називалися: брак технічного персоналу, недостатнє забезпечення працюючих військовополонених необхідним інструментом, інвентарем та технікою, погана організація щоденного виробничого інструктажу, недостатня кількість конвою для організації охорони під час робіт, неповне використання робочого дня, а також саботаж та масова симуляція хвороб полоненими²⁴. Далі викладалася низка заходів для поліпшення, з точки зору радянського керівництва України, становища з використанням праці німецьких військовополонених. Передбачалося посилити технічне керівництво роботами шляхом виділення на кожні 2 бригади (60 полонених) по одному майстру та на кожні чотири бригади (120 осіб) — по одному виконробу; закріпити за майстрами та виконробами постійний склад бригад і запровадити їх фахову спеціалізацію, а також забезпечити військовополонених необхідним інструментом та інвентарем. Урядова постанова вимагала налагодити суворий облік виконуваних полоненими робіт. Для цього щоденно мали складатися т. з. акти про щоденний виробіток військовополонених, що після закінчення робочого дня передавали адміністрації таборів. Бранців, які не виконували виробничих норм, мали карати зменшенням продовольчого пайка, погіршенням житлових умов у таборі, «суворим арештом» тощо. Було вирішено зобов'язати керівництво тресту «Хрещатикбуд» організувати роботу полонених у нічний час, збільшити штати конвоїрів (до одного охоронця на 20 полонених), а також завершити облаштування таборів, яке затягувалося. Останнім у цій постанові був пункт, у якому суворо заборонялися спільні роботи військовополонених і цивільного населення Києва й висувалась вимога повної ізоляції працюючих військовополонених від громадян²⁵. Цікавим з погляду ставлення влади до військовополонених виглядає факт, що стався 4 листопада 1944 р. на Хрещатику. Тоді через сильний дощ керівництво тресту «Хрещатикбуд» та адміністрація табірних відділень № 6 та 7 (виконуючи існуючі інструкції НКВС СРСР) зняли військовополонених з роботи. Ці дії викликали обурення цивільних громадян та військовослужбовців протиповітряної оборони, які, незважаючи на несприятливі погодні умови, продовжували працювати. 6 листопада 1944 р. РНК УРСР затверджує постанову № 1466/051 «Про неприпустимий факт використання військовополонених, що мав місце 4 листопада 1944 р. на Хрещатику». Цей документ кваліфікував дії господарського і табірного керівництва як «неприпустимо ліберальне ставлення до справи використання військовополонених». «Оргвисновки» не забарилися й причетні до «інциденту» відповідальні особи отримали суворі догани і попередження²⁶.

Проте найголовнішою причиною низької ефективності праці та високого рівня смертності серед військовополонених (про яку партійно-господарські органи промовчали) був на загал украй незадовільний фізичний стан мешканців табірних бараків. У 1943—

1944 рр. більшість військовополонених, які надходили з фронту в тиллові стаціонарні табори, були ослабленими, фізично виснаженими, пораненими та хворими. Ясна річ, що на подібний «трудо-вий контингент» режим розраховувати не міг, а військовополонених потрібно було лікувати. 21 липня 1944 р. РНК СРСР ухвалила розпорядження, згідно з яким окремі тиллові військові шпиталі, разом з особовим складом і майном, переводились у зони дислокації таборів військовополонених для лікування хворих бранців. Саме виконуючи це розпорядження Наркомати оборони та НКВС СРСР у вересні 1944 р. передислокували шпиталь № 1035 із м. Мартук (Казахська РСР) до Києва, для лікування військовополонених табору № 62²⁷. Незважаючи на вжиті керівництвом НКВС термінові заходи для поліпшення фізичного стану військовополонених і зменшення рівня захворюваності та смертності, остання впродовж 1944 р. залишалася високою. Смертність особливо зросла взимку 1944—1945 рр. Скажімо, за даними НКВС, у січні 1945 р. у табірних відділеннях київського табору № 62 померло 1167 полонених, а за 20 днів лютого 1945 р. — 605 осіб. Це становило близько 8% загальної чисельності контингенту²⁸.

Підбиваючи підсумки, необхідно відзначити, що організація НКВС СРСР стаціонарного табору для військовополонених у Києві (як і його першого табірної відділення у Дарниці) була зумовлена суто внутрішніми потребами ефективного функціонування радянської системи полонення та евакуації військовополонених із прифронтової зони у глибокий тил. Лише згодом, коли фронт відступив на захід, а питання повоєнної відбудови стали першочерговими, розширення табірної мережі відбувалося виключно для задоволення потреб міського господарства у робочій силі. Як свідчать архівні документи, початок масовому застосуванню праці в'язнів київських таборів військовополонених було покладено влітку 1944 р. Саме з цією метою НКВС СРСР розпочав інтенсивно організовувати нові табірні відділення у Києві та передмісті. Адже для радянського керівництва України стало очевидним, що без залучення трудових ресурсів військовополоненим компенсувати існуючий дефіцит робочих рук у період війни буде надзвичайно важко. З самого початку ареал застосування праці військовополонених був досить широкий — будівництво, підприємства важкої, легкої та харчової промисловості, енергетики і транспорту. «Мешканці» табірних бараків (поруч з цивільними громадянами) відновлювали з руїн Хрещатик, будови Київського університету, Академії наук УРСР, державний та комунальний житловий фонд тощо. Як засвідчив час, це був лише початок. У повоєнний період чисельність військовополонених, залучених до праці в будівництві та на промислових підприємствах столиці України, лише зросла.

Вагомим чинником, який обумовлював широке застосування трудових ресурсів полонених, став звичний для економіки тоталітарного СРСР принцип примусово-мобілізаційного формування

контингентів трудових ресурсів. Більше того, радянська економіка була не лише адаптованою до використання безоплатної праці в'язнів, а й значною мірою ґрунтувалася на цій праці. Природно, що примусова праця не була і не могла бути ефективною. Проте активні мобілізаційні заходи та політика соціального маневрування у стосунках з військовополоненими дозволили режиму використовувати цей потенційно значний резервуар дешевої робочої сили вже в ході війни з Німеччиною.

- ¹ Потильчак О. В. Використання праці німецьких військовополонених на відбудові міського господарства Києва у 1944 р. // Історія слов'янських народів: Актуальні проблеми дослідження. — Вип. 6: Слов'янські народи у Другій світовій війні. 36. наукових праць. — К.: Друкарня НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. — С. 169—172.
- ² Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). — Ф. 9401. — Оп. 12. — Д. 205. — Т. 1. — Л. 265—265.
- ³ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ДА МВС України). — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 121. — Прим. 25. — Арк. 1.
- ⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 982. — Арк. 1—2.
- ⁵ ДА МВС України. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 121. — Прим. 32. — Арк. 1.
- ⁶ Там само. — Прим. 92. — Арк. 1.
- ⁷ Там само. — Ф. 46. — Оп. 1. — Спр. 73. — Прим. 13. — Арк. 1—2.
- ⁸ Там само. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 121. — Прим. 116. — Арк. 1—1 зв.
- ⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Т. 2. — Спр. 839. — Арк. 46.
- ¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 940. — Арк. 12, 18.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. Р-2. — Оп. 7. — Т. 2. — Спр. 839. — Арк. 46.
- ¹² ДА МВС України. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 123. — Прим. 41. — Арк. 1.
- ¹³ Там само. — Прим. 52. — Арк. 1—1 зв.
- ¹⁴ Там само. — Прим. 70. — Арк. 1.
- ¹⁵ Там само. — Прим. 114. — Арк. 1 зв.; Прим. 115. — Арк. 1.
- ¹⁶ ГАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 1. — Д. 2225. — Арк. 91; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1830. — Арк. 31.
- ¹⁷ Таблицю складено автором за даними: ДА МВС України. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 121, 123.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 9.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 7.
- ²⁰ Там само. — Арк. 9.
- ²¹ ЦДАВО України. — Ф. Р. 2. — Оп. 7; т. 2. — Спр. 839. — Арк. 46.
- ²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 981. — Арк. 7.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. Р. 2. — Оп. 7; т. 1. — Спр. 839. — Арк. 47.
- ²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 981. — Арк. 7.
- ²⁵ Там само. — Арк. 8—10.
- ²⁶ Там само. — Арк. 5.
- ²⁷ ДА МВС України. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 123. — Прим. 43. — Арк. 1—1 зв.
- ²⁸ Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України. Збірка документів / Упоряд. В. Левикін. (Сер. «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки». — Вип. 6; Сер. «Некрополістика в Україні». — Вип. 2 (7). — К., 2002. — С. 32.